

СИМОН ПЕТЛЮРА. РЕВОЛЮЦІЯ. КОХАННЯ. РОДИНА

Історико-біографічний нарис

До 100-річчя Української революції (1917–1921 рр.)

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор педагогічних наук

«Ти переможеш, Великий Народі Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будування могутньої держави України, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук твоїх, спадуть ганебні пута з величної постаті рідної матері – України. Минуть жахливі криваві роки боротьби і невпинна праця синів твоїх загоїть рани кривавої руйни, дасть пишні скарби для всіх народів світу, дасть спокій і щастя Великій, Вільній Самостійній Україні».

С. Петлюра

«Без особливих прикмет»

Симон Васильович у своїй квартирі в Парижі сидить у фотелі, спершись лівим ліктем на його бильце. Легко похилений на лівий бік, у руках тримає газету. А за його плечима, з правого боку біля голови, стоїть єдина донька Леся. Вона дивиться весело й безжурно, навіть дещо понад об'єктив фотоапарата. Життерадісна, кругловида дівчинка з довгими косами, тулиться до свого рідного Тінека» (з останньої прижиттєвої світлин зробленої під кінець 1925 р.). І ніщо не віщувало трагедії.

Він – літератор і журналіст, ніколи не писав про своє життя – ні спогадів, ні записок. Його особисте життя досі залишається таємницею. Він не сприймав алкоголь, п'яні галасливі застілля, розпусту. У політиці заради збереження влади часто знімав «білі рукавички». Незважаючи на численні поразки і помилки, зберігав політичний вплив майже десять років. Його ім'я проклинали і змішували з брудом. Радянська пропаганда зробила його ім'я втіленням зради, обману, людиноненависництва. Водночас, для багатьох українців це ім'я стало символом патріотизму, боротьби за незалежність, національну гідність.

Симон Петлюра був із козацького роду по батькові (народився 10 травня 1879 р. в Полтаві в сім'ї візника, колишнього селянина), а по матері – духівництва.

Прізвище Петлюра доволі рідко зустрічається в Україні. Це прізвище має явно запорозьке походження. І варто вважати, що пішло воно від козацьких прізвиськ, якими нагороджували ко-

заки своїх товаришів, які прийняли козацький «постриг». Може, предка Симона Петлюри десь і колись було ворогами повішено, але щаслива доля його врятувала – від того й пішло прізвисько козака, витягнутого з шибениці. Про те, що Петлюра, пращур Семена Васильовича, був вільним козаком, свідчить той факт, що його за указом Катерини II не було переведено з вільних козаків у «крепостное состояние». Від цього вільного запорозького козака й пішли полтавські предки: титулярні радники, присяжні засідателі, купці і господарі. За родовими переказами відомо, що Петлюри походили із полтавських козаків, які пізніше, після скасування гетьманського полкового устрою, записалися до міщан м. Полтави. Таким полтавським господарем і був батько Семена Васильовича Петлюри – Василій Павлович Петлюра, правнук ратмана (радника) Трохи́ма Петлюри. Він мав у Полтаві власне господарство – «извоз»: шість пар коней і шість робітників. Одружившись з Ольгою Марченко – корінною полтавчанкою козацького роду, він мав 12 дітей від цього шлюбу. Троє з них померли в дитинстві. Для істориків козацьке походження Петлюр не підлягає жодному сумніву, і тому не випадково багатодітна родина Василя й Ольги Петлюр відзначалася сильними українськими традиціями. Тут шанували працелюбність, гідність, любили українські пісні, підтримували релігійні обряди й свята. Зростаючи у цій атмосфері, Симон всмоктував із молоком матері повагу до народних традицій, захоплювався минулим рідного краю. Він був третьою дитиною в сім'ї, але все ж отримав пристойну на той час освіту в Полтавській бурсі. Закінчивши її, вступив у 1895 р. до Полтавської духовної семінарії. Щуплого, сутулуватого юнака з русявим чубом, ясними, променистими очима, вабило світське життя: історія, музика, культура. Симон Петлюра гарно співав, разом із товаришами грав у виставах. Світогляд юнака формувався під впливом Шевченкового «Кобзаря», безсмертних творів Котляревського та історичної літератури. 1898 р. став членом громади, організованою молоддю семінарії та інших закладів. 1900 р. Петлюра вступив у Революційну українську партію РУП. У 1901 р. за революційні настрої виключили його і кількох друзів із семінарії. 1902 р. Петлюра приїжджає до Львова, де працює в «Літературно-науковому віснику», потім вирушає

на Кубань. Спочатку дає приватні уроки в Катеринодарі, а згодом бере участь в експедиції професора Ф. Щербини, який досліджував Південні райони Росії, працює над архівними документами Кубанського козацтва, публікує кілька яскравих статей з історії кубанського війська. У грудні 1903 р. С. Петлюру заарештовують як активного учасника Чорноморської вільної громади, що входила до складу РУП, і лише у березні 1904 звільняють «на поруки». У липні 1906 р. Симон Петлюра переїхав до Києва, де брав активну участь у діяльності Української соціал-демократичної партії, що відділилася від РУП, був обраний делегатом з'їзду партії, працював у газеті «Слово», в журналі «Вільна Україна», «Україна» і в газеті «Рада» (секретарем). У своїх статтях закликає до боротьби за соціальне і національне визволення. Друзі С. Петлюри згадують, що він був хорошим, вірним товаришем, упевненим у своїх поглядах, надзвичайно толерантним, він не засуджував людей за їхні погляди та вчинки.

«Сім хижих куль»

...Був жаркий, але ще не спекотний день 25 травня 1926 року. На широких бульварах Парижа, як завжди, юрмилися і штовхалися перехожі. Неповдалік від відомого кладовища Пер-Лашез, у старій центральній частині міста, на вузьких вулицях у пообідній час панувала тиша. Невисокий блідуватий чоловік, з вигляду років п'ятдесяти, спокійною, прогулянковою ходою йшов правобіч тротуаром вулиці Расіна. «Емігрант чи безробітний?» – подумала стара консьєржка, що грілася на осонні біля масивної дверної брами. Недорогий мішкуватий піджак, стоптані черевики і вигляд чоловіка, який нікуди особливо не поспішає, засвідчували, що це не поважний парижанин. За кілька метрів від рогу вулиці Сен-Мішель перехожий уповільнив крок, пильно вдивляючись в обличчя чоловіка, який прямував йому назустріч, потім машинально глянув на годинник. Стрілки показували 14 годину 10 хвилин. Він упізнав його – це був Симон Петлюра. Перехожий впритул підійшов до Симона Васильовича, що повертався з дешевого ресторанчика на розі вулиць Расін і Сен-Мішель, у досить людному місці, біля книжкової вітрини, зовсім поряд зі славнозвісною Сорбонною і недалеко від оселі. Коли ж С. Петлюра хотів перейти на другий бік, посеред дороги приступив до нього чоловік без капелюха, у робочому одязі, голосно звернувся до своєї жертви на прізвище і, коли той повернувся, він вихопив браунінг і з криками: «Це тобі за вбивства! Це тобі за погроми!» Один за одним вдарили постріли. Тяжкопоранений Симон Васильович намагався встати. Але вбивця вистрілив у нього ще тричі. Чотири кулі завдали важких ран колишньому голові українського уряду, а п'ята

виявилася смертельною. Дві інші кулі влучили у тротуар. На чисто вимитому тротуарі розпливалася бордово-гаряча пляма крові... Відразу ж, о 14:15, поряд опинився поліцейський, потім ще два. Та й перехожі накиннулися на вбивцю. Утім, він спротиву їй не чинив. У терориста відібрали пістолет і відправили до дільниці. А С. Петлюру дуже швидко привезли до лікарні Шаріте (теперішня українська католицька церква Св. Володимира), де він помер о 14:35, не прийшовши до пам'яті, маючи 47 років. Увечері ці паризькі газети сповістили сенсаційну новину: 25 травня на вулиці Расіна у центрі Парижа о 14 годині 12 хвилин застрелено відомого політичного діяча, лідера української еміграції, голову Української Народної Республіки в екзилі, колишнього голову Директорії та головного отамана всіх військ УНР Симона Васильовича Петлюру. Ранкові випуски, зокрема й зарубіжні видання, про вбивство на вулиці Расіна подавали вже докладнішу інформацію – короткі нотатки біографії Петлюри, опис його діянь і політичної кар'єри, яка обірвалася на 47-му році життя. Повідомлялося також, що затримано терориста – ним виявився мешканець Парижа, власник невеличкої крамниці годинників і майстер-годинник Самуїл Шварцбард – нібито колишній житель та уродженець Південної України. Поліцейські чини офіційно сповістили, що розпочато слідство, хід якого контролюватиме особисто префект Парижа і начальник управління кримінальної поліції. Невдовзі стало відомо – з офіційного поліцейського протоколу й акта судово-медичної експертизи, – що після першого пострілу, який не був смертельним, Петлюра втратив рівновагу й опустився на коліно, а потім упав на тротуар. Шварцбард випустив ще шість куль у лежачого вже Петлюру, завдавши потерпілому смертельних ушкоджень внутрішніх органів, від яких той і помер.

Похорон Головного Отамана відбувся в неділю 30 травня 1926 р. з Румунської Православної Церкви в Парижі. Восстання зі своїм улюбленим татком прощалася й Леся. Богослужіння розпочалося о третій годині після полудня. Під час відправи особливо помітними були страждання доньки й дружини покійного, що вразили навіть відвертого антиукраїнського журналіста А. Чемеринського, що не міг не відзначити маленьку дівчинку та молоду матір, які оплакували під час панахиди батька й чоловіка. У жалобній процесії, що вирушила на кладовище Монпарнас, у глибокому траурі Леся й Ольга Опанасівна в оточенні почесної варті, друзів й однодумців проводжали в останню дорогу найдорожчу для них людину. На цвинтарі відслужили коротку літургію й український хор відспівав «Вічну пам'ять». Бойовий побратим генерал Олександр Удовиченко вкрив домовину національним прапором – «гордістю та

честю 3-ої славетної Залізної дивізії, який так берігся на еміграції та під яким не один Залізний стрілець віддав своє життя за волю та славу України». Урочистим «Заповітом» закінчилася жалобна церемонія.

25 травня 1926 року

(на вбивство Симона Петлюри)

*Ще мить тому – весна і цвіт,
Чужинний май в співучім сонці.*

...І вже щось чорне криє світ,

І де ж ви, друзі, оборонці?

Наївний рух крилатих рук –

Ні, свисту куль не заперечить!

І тіло падає на брук,

І ось тріпочуть груди й плечі,

І очі гасить смертна мла...

Сім хижих куль.

Сім стрілів зла.

Зміряли в дух – влучили в тіло:

Знялись над мертвим тілом крила.

І дієвність легко попливла,

Як марний, як минулий вияв,--

Бо за повіками тремтів

Співучий степ, пшеничний спів,

Полтава, прапори і Київ.

Євген Маланюк

«Слава французьким присяжним!»

«...І можливо – мертвий Петлюра страшніший стане большевикам, ніж був живий. Їхнім лайкам та симульованій байдужості та брехням ніхто не вірить. Натомість кожне раде повітати образ героя, що впав жертвою підлотного підступу», – записав 8 червня 1926 р. у своєму щоденникові С. Ефремов.

У червні 1926 р. розпочалося судове слідство, яке є основою будь-якого кримінального процесу. У ньому брали участь спеціально запрошені захисники з обох сторін: підсудного взявся захищати блискучий паризький адвокат, талановитий публіцист із широкими зв'язками у різних колах французької столиці Анрі Торес. Не менш відомих адвокатів запросила й родина Симона Петлюри. Його дружина Ольга Петлюра після кількох денних консультацій із друзями, знайомими, лідерами української еміграції доручила представляти інтереси потерпілої частини досвідченим юристам – професорові Цезарю Кампенсі та Альберту Вільма, кавалеру ордена Почесного легіону, надзвичайно енергійному і честолюбному чоловіку, який заявляв, що знайомий з усією прокуратурою Франції й тому обов'язково відправить Шварцбарда на шибеницю чи, у кращому разі, на довічну каторгу.

Аналізуючи опінію, що склалася у французькій пресі навколо вбивства С. Петлюри, кореспондент львівської газети «Діло» у Парижі В. Левицький ще за півтора року до завершення процесу

над Шварцбардом передбачив його хід. «Над признаним осудним убійником буде суд, – писав він у своєму репортажі, – боронити його будуть найліпші адвокати-комуністи (вони вже зголошися до оборони); будуть слухані свідки, які розкажуть про все можливе, про папу римського, шаха перського, Америку й Австралію – тільки не про суть факту, про убивство ні; на всякий спосіб буде суджена жертва, а не злочинець і в результаті Шварцбард буде триумфально увільнений і буде в славі і добрі благословенний Москвою, а може й Харковом жити своїм життям. Щодо цього немає найменшого сумніву».

Коли судове слідство почалося, Альберт Вільма відразу ж запропонував допитати свідка обвинувачення – літнього українського вченого-емігранта професора В. Ковалю, який заявив, що впізнає у Шварцбарді одного з трьох, що стежили за Петлюрою навесні 1926 р. Докладніші свідчення він дати не зміг, оскільки почувався надзвичайно погано і на наступний допит не з'явився. Через кілька днів професор Коваль помер. Однак суд на вимогу адвокатів родини потерпілого приїняв його свідчення як один з доказів того, що Шварцбард діяв не один. Це, мабуть, було помилкою Кампенсі та Вільма. Бо на суді, коли прокурор зажадав від Шварцбарда пояснення з приводу свідчень Ковалю, Торес звернувся до голови суду: «Ваша честь, хіба можна брати до уваги показання, котрі давала літня і надзвичайно хвора людина, давала буквально за кілька днів до кончини, стоячи однією ногою вже в могилі? Хіба не можуть бути такі свідчення упередженими через погані настрої особи, що їх давала, хіба можуть вони бути виваженими, якщо особа, що їх давала, вже не мала змоги повністю контролювати свої вчинки, свій зір та пам'ять?» і хоча суд не погодився з Торесом, свідчення Ковалю практично не були взяті до уваги.

Іншим свідком обвинувачення, який також наполягав на тому, що «без Москви не обійшлося», був уже згаданий генерал Микола Шаповал. Він засвідчив і на попередньому слідстві, і на судовому процесі, що йшлося про змову і що головними змовниками були Володін та вбивця Шварцбард. Генерал Шаповал розповів, що його знайомий Михайло Володін був членом Спілки російських максималістів і приїхав з Німеччини на конгрес Соціалістичної партії Франції, який відбувся 8 серпня 1925 р. Оскільки Володін не мав де зупинитися в Парижі, був обмежений у коштах і до того ж не знав французької мови, Шаповал на прохання – одного відомого французького соціаліста, якого він не може назвати, щоб не кидати тінь підозри на його добре і чесне ім'я, влаштував Володіна у своєму помешканні. Генерал Шаповал повідомив, що Володін брав активну участь у терористичних актах на Далекому Сході ще в 1920–

1921 рр., потім працював у більшовицькій дипломатичній місії в Празі, де допоміг організувати повстання комуністів у Кладно, що недалеко від Праги. Згодом Володін через це мусив негайно залишити Чехословаччину й опинився в Берліні, де знову працював у більшовицькій місії, а потім нелегально переїхав до Франції й оселився в Парижі. Тут він поневірявся по квартирах знайомих, бо не міг оселитися в готелі. Окрім мене, провадив далі генерал, щоправда, не пояснивши, звідки він знає такі докладні подробиці, а також наскільки вони достовірні. М. Володін часто відвідував одного свого знайомого, який мешкав неподалік від кладовища Пер-Лашез. А годинниковий магазин Шварцбарда якраз і знаходився біля цього кладовища. Володін часто розпитував про Петлюру, цікавився його способом життя, уподобаннями, захопленнями, запевняючи, що добре знає одного давнього приятеля Петлюри, який дуже хотів би, якщо це можливо, знову зустрітися із Симоном Васильовичем. Коли Шаповал запропонував влаштувати таку зустріч, Володін подякував, але відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 р. в Парижі мав розпочати роботу представницький з'їзд українських емігрантських організацій, Володін попросив квитки для себе та саме для тієї людини, що мешкала поблизу кладовища Пер-Лашез. Бо він, мабуть, хотів, наполягав генерал, щоб Шварцбард побачив, як виглядає Петлюра. А 26 травня, у день вбивства, Володін зайшов до Шаповала, і вони разом вирушили до пекарні купити хліба. Був пообідній час, і вже у пекарні Шаповал довідався, що застрелено якогось відомого «російського генерала», яких тоді в Парижі було дуже багато. На цю звістку, як стверджує генерал, Володін зреагував негайно: «Це, певно, вбили Петлюру», – і замовк, зрозумівши, що виказав себе.

Наприкінці липня 1926 року Миколу Шаповала викликали до слідчого, якому він одразу виклав увесь каскад своїх показань. Крім того, генерал повідомив, що неодноразово помічав підозрілих людей, які крутилися навколо Петлюри. «Це були змовники, змовники», – наполегливо твердив свідок. Але оскільки він був політичним опонентом, більше того – противником Петлюри, то не поділився своїми підозрами безпосередньо з колишнім головним отаманом, а за два-три тижні до вбивства сповістив його про свої сумніви через Норича Карбовського. Пізніше і професор Нейман, довірившись Шаповалові, розповів, що Володін повідомив його і його дружину про вбивство увечері того ж дня, коли воно сталося. Так, підсумовували на суді адвокати Петлюри, кілька різних осіб почули про смерть Симона Васильовича від Володіна. «Але це ще нічого не доводить, – втрутився адвокат обвинуваченого Торес. – Від будь-якого салонного базіки чи

хлопчика, який продає свіжі газети, того ж дня довідалося про вбивство Петлюри значно більше людей, ніж четверо осіб. І потім знання відомостей про вбивства, навіть знання абсолютно всіх модних пліток Парижа, ще аж ніяк не свідчить про найменшу причетність людини до скоєного злочину...».

23 березня 1927 р. паризька судова палата – вищий суд столиці Франції – викликав на засідання як свідків Добковського, Володіна і Шаповала, де їм був влаштований перехресний допит між собою та перехресний допит разом із Шварцбардом. Елій Добковський – теж емігрант – заявив у суді, що напередодні вбивства Володін і Шварцбард разом обідали. Свідчення про своє знайомство з убивцею Володін під присягою заперечив. Наприкінці перехресного допиту, про що можна довідатись із стенограми судового засідання, Володін все ж таки зізнався, що був трохи знайомий із Шварцбардом і останнім часом заходив до нього майже щодня, бо вибирав собі годинник, але не знав його прізвища. Сам Шварцбард тримався спокійно. Він показав, що Володін відвідував його всього два-три, ну, може, чотири рази, востаннє – близько десяти днів до вбивства, а розмова продавця і покупця аж ніяк не може вважатися знайомством. Прокурор зробив спробу спростувати свідчення Володіна про те, що він не знав прізвища Шварцбарда, – адже обвинувачений був власником крамниці годинників і у своїй окрузі був досить відомий. До того ж Володін заходив у крамницю неодноразово. І знову адвокат Торес зреагував блискавично. Він запитав суддю, чи знає той майстра-годинникаря, у якого постійно і він, і вся його родина купують, ремонтують, обслуговують свої годинники. Суддя відповів ствердно: «Звичайно, знаю!» – «А як його прізвище, ваша честь?» – поцікавився Торес. Розгублене мовчання. Чим і скористався Торес, накинувшись на прокурора. «Дев'яносто дев'ять відсотків парижан, – сказав він, – щодня вітаючись, не знають прізвищ своїх двірників, зеленщиків, молочників, консьєржок, годинників».

Тим часом адвокати потерпілої сторони не склали зброї. Через кілька днів на процесі було пред'явлено ще один вагомий доказ, який, на думку Цезаря Кампенсі, мав засвідчити, що Шварцбард знову ж таки не одинокий месник за свою знищену родину, а терорист, котрий має спільників. Це був лист Шварцбарда до дружини, відправлений міською пневматичною поштою. На конверті поштової урядовець поставив штампель «14:35», тобто минуло не менше двадцяти хвилин після вбивства. Але Шварцбард, пригадаймо, застрелив Петлюру між 14:10 і 14:15, а о 14:15 вже був заарештований поліцією. Цей лист був відправлений з поштово-

го бюро біля готелю де Віль. Так, лист міг відправити лише спільник. «Цим спільником і був Володін», – торжествував Кампенсі. Шварцбард вперто відмовчувався. Доказ начебто неспростовний! Зокрема, його захисник, намагаючись підірвати довіру до останнього свідчення, прочитав суду цілу лекцію про поштові помилки, потім розкритикував паризьку пневматичну пошту і пред'явив судові... свій власний паспорт з помилково проштемпельованою датою, де стояв 1936 рік замість 1926-го. Тобто витлумачив час відправлення на конверті як звичайнісіньку помилку поштового урядовця.

Досить серйозним аргументом проти Володіна було двадцятисторінкове свідчення Добковського, який стверджував, що Володін працював у ЧК і що змова проти Симона Петлюри повністю спланована у Москві. У своїх показаннях він згадав резолюцію Комінтерну про політичний терор від 9 січня 1926 р., яку ухвалив виконком Комінтерну. Добковський доводив, що найпершою метою цього вбивства було знищення небезпечного ворога, а другою – викликати у Франції сильні антиукраїнські настрої. Свої свідчення на слідстві він намагався посилити виступом у польській газеті «Слоха», де йшлося про те, що Володін, безсумнівно, був чекістом і більшовиком. Але докази Добковського були цілком дискредитовані й знищені знаменитим російським есером, послідовним борцем проти зрадництва у революційному русі Володимиром Бурцевим, який викрив багатьох провокаторів царської охоранки, у тому числі сумнівних есера Євно Азефа і більшовика, депутата Державної думи Малиновського.

Один із найстаріших у Європі революціонерів, видавець і головний редактор журналу «Былое» Бурцев зажив у Парижі величезного авторитету, і тому його заява про те, що Добковський сам був провокатор, остаточно підірвала довіру до свідчень цієї людини. Паризький суд не міг не взяти до уваги й офіційної заяви радянського посла у Франції Християна Раковського, який стверджував, що Шварцбард ніколи не був більшовиком, то більш – йому було відмовлено у в'їзній візі до СРСР ще в 1924 р. Оскільки ж після цієї заяви підозри у колах петлюрівської еміграції не зменшилися, а навпаки – зросли, судова влада Франції почала ще ретельніше перевіряти документи й свідчення, що з'являлися у ході судового процесу...

І судді, і газетярі, і, зрештою, вся світова громадськість ставили запитання: «Чому ж стріляв у Петлюру Шварцбард?». І лише в залі судового засідання Шварцбард назвав мотиви злочину: спонсують до вбивства було бажання покарати Симона Петлюру за скоєні його армією жадливі єврейські погроми на Україні у роки громадянської війни, бажання помститися за згвалтовану доньку та родину, забиту петлюрівськими воя-

ками. Вільма і Кампенсі намагалися довести, що Шварцбард не мав родичів в Україні, що він навіть не бував там і не знає української мови. І тому, коли під час процесу обвинувачений зробив заяву про те, що Петлюра причетний до погромів не лише як головнокомандуючий, а і як літератор, котрий редагував часопис «Тризуб», який, за твердженням Шварцбарда, був антисемітським виданням, адвокати протилежної сторони висловили сумнів, у тому, що Шварцбард міг самостійно читати редагований Петлюрою журнал.

Суду довелося організувати лінгвістичну експертизу. Шварцбарду запропонували прочитати щось із «Тризуба» у присутності кваліфікованого фахівця-експерта Маргона. Висновок експертизи був такий. Самуїл Шварцбард вільно розмовляє і читає українською мовою з акцентом місцевості Балта, що на півдні України. Сумніви щодо цього відпали... Тим часом – значною мірою завдяки майстерним зусиллям Тореса – істотно змінився і весь громадський настрій Франції, ставлення громадськості до цього процесу. З підступного злочинця, жорстокого терориста, огидного найманця більшовицького режиму Шварцбард поступово перетворювався на месника, мученика за свій народ. Відбулося це, звичайно ж, не раптово – велику роль відіграла тут французька преса, яка відрядила кількох журналістів із завданням розслідувати становище на місці. Допомогла посланцям з різноманітних видань і частина української гетьманської еміграції, яка ненавиділа Симона Петлюру та його прибічників, а тому передавала французьким журналістам чимало документів та свідчень, іноді дезінформацію, які мали на меті скомпрометувати Симона Петлюру, який свого часу позбавив гетьмана Павла Скоропадського влади.

Коли під час процесу Шварцбарда запитали, чому він так довго чекав зі своєю помстою і чому не стріляв на Україні, в Польщі, інших країнах, де перебував протягом шести років Симон Петлюра, а здійснив свою акцію саме в Парижі, Анрі Торес, відчуваючи перелом у ході судового процесу, виручив свого клієнта вигуком: «Він повинен був виїхати з Франції до Галичини!» Цей вигук і знаменував собою початок його енергійного наступу у боротьбі за врятування життя свого підзахисного. Передусім треба було схилити на свій бік громадську думку. Досвідчені адвокати робили це дуже вміло. Торес нагадав, що у роки Першої світової війни Шварцбард активно воював на боці Антанті, що він проливав кров за перемогу Франції й Англії, а тоді, мабуть, не було дорослого француза, який би не пам'ятав окопів Західного фронту, битви на Марні чи під Верденом. Такий аргумент в устах адвоката був сильною зброєю!

Представляючи Шварцбарда як героя та патріота, Торес водночас намагався довести, що протилежна сторона складалася з негідників та колабораціоністів, які співробітничали з німцями під час Першої світової війни.

Захисна лінія Тореса, як визнавав потім і його опонент Кампенсі, в обох випадках виявилась успішною. У десятках країн були організовані громадські комітети захисту Шварцбарда, підписувалися петиції, організовувалися масові демонстрації та велелюдні мітинги. Здавалося, увесь світ стежить за судовим процесом у Парижі. Газети і журнали виправдовували і підносили вбивцю, друкували спогади і документи про погроми в Україні в роки Української революції (1917–1921 рр.), відкрито обвинувачували Петлюру в їх організації. Єдиною єврейською організацією, яка спочатку відмовилася підтримувати обвинуваченого, був Всеамериканський єврейський комітет, який засудив дії терориста, справедливо оцінивши їх як криваве варварство, про що свідчить заява від 19 листопада 1926 року. Але і цей комітет під тиском світової громадськості змушений був переглянути свої позиції.

У цьому багатоголосому хорі якось губилась правова сторона події. Адже Шварцбард, незалежно від мотивів, якими він керувався, застрелив неозброєну людину, що в усіх цивілізованих країнах вважається найтяжчим злочином. Відчуваючи, що з кожним днем дійство у судовому залі дедалі більше схиляється на користь підзахисного Тореса, а розгляд справи вже зосередився не навколо вбивства, а навколо особистості і поглядів Петлюри, адвокат Альберт Вільма гарячково шукав виходу з глухого кута. Він нагадав судові, що уряд Симона Петлюри працював у часи анархії та громадянської війни, проте робив все можливе, аби зупинити погроми. То більш – він приймав євреїв на високі, іноді міністерські посади, доручав їм керівництво цільними напрямками урядової діяльності і навіть у ті тяжкі часи спромігся створити спеціальну комісію для розслідування випадків міжнаціональних безчинств, яка складалася тільки / з представників єврейського населення.

Адвокати Вільма та Кампенсі представили суду понад 200 документів, які свідчили про прагнення уряду Петлюри зупинити або запобігти погромам в Україні. Але після доскіпливих запитань Тореса суд з'ясував, що жоден з них не був підписаний головним отаманом – усі вони підписувалися лише його старшинами чи помічниками. Невгамовний Торес довів також, що більшість з цих документів була написана й видана, коли армії вже майже не існувало, коли сам Петлюра і його прибічники перебували на території Польщі. В Україні ж різня мирного населення прохо-

дила на його очах, з його дозволу чи згоди. «Бог його знає, але прощати цього не можна, і тому його очікувала кара Бога», – так закінчив свою промову в один день процесу адвокат Анрі Торес. Завдяки його блискучим професійним якостям безсумнівний вбивця Шварцбард перетворився на надзвичайно жертвенну, трагічну постать, на свого роду лицаря справедливості, який готовий віддати своє життя за свій народ.

Під час судового розгляду Торес попросив суд прилучити до справи свідчення очевидців і потерпілих про один з найбільших і найжахливіших погромів, вчинених петлюрівською армією 1919 р. в місті Проскурові (нині обласний центр України Хмельницький). І, як стверджують дослідники, адвокат обвинуваченого зробив це зовсім не випадково – він хотів умотувати захисникам Симона Петлюри добре продуману пастку. Жорстокий погром у Проскурові тривав кілька днів, інформація про нього ще тоді потрапила до європейських газет. Діяли тут вояки на чолі з отаманом Семесенком, який мав звання полковника і командував частиною у петлюрівській армії. І Торес намагався запевнити суд, що хоч Петлюра знав про все це, полковника не було покарано. «Так хто ж був у такому разі головним погромником на Україні?!» – з акторським пафосом запитав Торес. Вмить підводиться і просить слова Кампенсі. Він заявляє, що твердження шановного колеги не має під собою ґрунту, що тодішня українська влада, очолювана Петлюрою, організувала трибунал для розслідування погромів у Проскурові. Обурений скоєним, Петлюра, приїхавши до Проскурова – і про це у адвокатів загибло є документи, – особисто розпорядився заарештувати й судити Семесенка. Військовий трибунал засудив його ще у 1919 році до смертної кари, і цей вирок був виконаний: Семесенка розстріляно. Кампенсі закінчує і... потрапляє у пастку, підготовлену Торесом. Адвокат Шварцбарда переконує судові показання свідка Андрія Хомського, в яких той твердить, що був ув'язнений разом із Семесенком. Після проголошеного вироку Семесенка не розстріляли, а таємно відправили з Проскурова якнайдалі. Крім того, Хомський свідчив, що погромом керував із залізничної станції не Семесенко, який був у цій грі лише пішаком, а ад'ютант Петлюри полковник Бень, і що сам Симон Васильович мав бути в той самий час на тій же залізничній станції, тобто достеменно знав які жакливі події відбуваються в місті кожної години. А тому, звичайно, не міг відправити Семесенка на розстріл. На запитання судді, звідки Хомський міг все це знати, свідок заявив, що довадався від Семесенка, але виявилось, що Торес на цьому не закінчив розігрувати свою адвокатську партію...

(Далі буде)